

УДК 811.161.2'367.625

ОСОБЛИВОСТІ ФАЗОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДІЄСЛІВ З ПРЕФІКСОМ ЗА-

О. О. Кагал

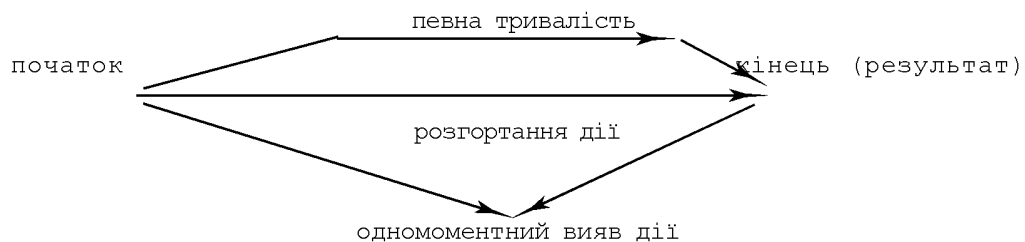
У статті проаналізовано особливості похідних дієслів з формантом *-за*, визначено основні фазові функції цих дієслів, схарактеризовано умови нейтралізації починального значення і виникнення однократного, описано явище дієслівної енантіосемії.

Ключові слова: фазовість, початкова функція, результативна функція, однократність, енантіосемія.

В українській мові, як і в інших слов'янських мовах, префіксація тісно пов'язана з перфективацією, оскільки приєднання префікса до базового дієслова недоконаного виду (НДВ) зазвичай, надає йому значення доконаного виду (ДВ). Серед диференційних ознак ДВ однією з основних є результативність, досягнення результату дії, названої мотиватором. Але, окрім результативності, префікси можуть надавати дієсловам й інші фазові значення, зокрема початку дії, результативного початку, однократності або певної тривалості дії. В українському мовознавстві вкрай мало досліджень, присвячених зміні фазової функції похідного дієслова, спричиненій префіксацією. Адже префікси не лише змінюють лексичне значення вихідного дієслова, а й модифікують його аспектуальну характеристику, зокрема впливають на фазову функцію.

Услід за О. М. Соколовим ми розглядаємо фазовість як „вираження обмеження процесності тією чи тією часовою межею в діапазоні від моменту виникнення (початку) до завершеності (закінчення)” [6: 128]. Зазначимо, що відстань ця, від початку до кінця, може бути як тривалою, так і короткою, майже миттєвою. Таким чином, модель розгортання дії можна уявити як обмежений початковою і кінцевою границею процес, з можливістю відновлення чи повторення (див. малюнок). А зіставлення постійного, безперервного процесу з цим виокремленим періодом у його конкретній реалізації дає змогу визначити фазове значення. І саме в опозиції ДВ — НДВ це фазове значення виявляється найяскравіше.

Схема розгортання процесу

В українському мовознавстві поняття фазовості використовують переважно для систематизації родів дієслівної дії*, однак як семантична категорія це поняття значно ширше. Фази дії можуть бути вираженими синтетичним (дериваційним афіксом), аналітичним (спеціальним дієсловом, контекстно) або синтетично-аналітичним способом. Беззаперечно, у способах формування фазовості будь-якого процесу дуже важливу роль відіграють префікси. Префікс *за-* привертає увагу тим, що у межах однієї лексеми може регулярно виражати щонайменше 2 фазові значення — початку та завершення.

Метою нашої статті є визначення та характеристика саме фазових функцій похідних дієслів з префіксом *за-* та їхніх особливостей.

За об'єкт дослідження обрано дієслова ДВ з префіксом *за-* та їхні безпосередні мотиватори. Предметом дослідження стали фазові функції похідних дієслів, встановлені відносно їхніх мотиваторів.

Матеріал дослідження — дієслова з префіксом *за-*, відібрані зі „Словника української мови” в 11 томах та Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, а також з художніх творів українських письменників тощо.

Детальний опис української дієслівної префіксальної системи наведено в монографії С. О. Соколової „Префіксальний словотвір дієслів сучасної української мови” [7], де виділено такі значення префікса *за-*:

1) Просторове, різновидами якого є переміщення, рух до певної точки: а) на певну відстань (*І в темну пущу раз я заблукав* (І. Франко); *Зайти світ за очі*); б) всередину чогось (*Костик заскочив до вбиральні, прожогом засунув за коцюблі руки під холодну воду і завмер, перестрашено прислухаючись до крижаних перетягів...* (К. Москалець)); в) за якийсь предмет (*Так забігла [Катруся] аж додому, але боячись іти до хати, залізла під пліт* (Н. Кобринська)); г) на певний час, мимохідь (*Я, може, згодом прийду, мені справді треба до матері зайти на який час* (Леся Українка)).

2) Значення початку дії (*Як зацвіте та калина — на весь луг запахне* (С. Васильченко)).

3) Результативне значення: а) результат поширення дії на якийсь площі (*Тротуарчики найближчим часом замостимо і заасфальтуємо* (В. Земляк)); б) результат надмірної дії, переважно негативний (*Заносити плащ до дірок*); в) результат додаткової дії (*З'їла того ранку Юліна шматок хліба, запила його квасним молоком* (С. Скларенко)); г) досягнутий результат (*Дістав [Лаврін] із сумки марлю й забинтував собі руку* (О. Донченко)).

Специфіка дієслівної префіксації полягає в тому, що приєднання префікса до дієслова НДВ здебільшого змінює його граматичну характеристику, а саме — надає йому значення ДВ. Таким чином, певна семантика префікса, з одного боку передає словотвірне значення, а з іншого, є компонентом аспектуальної характеристики дієслова [7: 63-67]. Отже, запропонований перелік словотвірних значень префікса *за-* дає змогу виділити таке основне аспектологічне функціональне навантаження цього форманта:

* Праці українських граматистів А. П. Грищенка [8], А. П. Загнітка [3], В. М. Русанівського [9], К. Г. Городенської [2], І. Р. Вихованця [2], С. О. Соколової [7].

1. Початкова функція:

1. а. Значення власне початку дії, співвідносно з фазовим дієсловом *почати*. Сюди зараховують неграничні дієслова звучання та мовлення, різноспрямованого руху, процесу та стану (якісної та динамічної ознаки) на зразок *заспівати, заохати, заговорити, зашептати, зацвісти, застрибати, зазеленіти, замріяти, заплакати, зачервоніти* тощо, напр.: *Христя затопила в печі; солома зразу запалала* (Панас Мирний); *Зорі замерехтіли на оксамитовому небі* (Р. Іванчук); *Закучерявились дерева, зазеленіли широкополі... лани* (Остап Вишня); *Зрешистю, попереду ї справді заголубіло — лежала між городів та дерев тонка та звинна річка* (В. Шевчук). Репрезентує початковий РДД.

1. б. Початково-результативне значення — дієслово фіксує увагу на початку стану або процесу, який настав як результат зміни ситуації, тобто дія існує далі як постійно наявний стан: *закохати, зачутити, завдовіти, заволодіти* тощо, напр.: *Гнівні і болісні ревності заволоділи Федором* (М. Руденко); *Цвіти мої біленькі, прекрасні, Діти мої маленькі, безщасні! Чом ви, цвіти, рано забілили, Я, молода, завдовіла, Діти мої малі посиротіли* (Нар. лірика) Представляє початково-результативний РДД.

2. Результативна функція:

2. а. Результат дії, передбаченої мотиватором (дієслівною основою): *заморозити, замотати (щось), забити (когось), законспектувати, забруднити, законсервувати, зашифрувати, засилосувати, задобрити, замутити* тощо, напр.: *Він дописав листа, вклав його у конверт, старанно заклеїв і написав адресу* (А. Головка); *Мати насипала в миску пригоріцу жовтуватого, як солома, кукурудзяного борошна, запарила його* (Л. Юхвід); *Щоб залаштувати справу, .. пані вїттову треба задобрити подарунками* (С. Чорнобривець). Представляє загальнорезультативний РДД.

2. б. Результат дії (частіше негативний), виконаної з великою інтенсивністю та ускладнений додатковим лексичним значенням: *зацілувати, загодувати, заносити одяг до дірок*, напр.: — *Газети акуратно підшиваються.. Знаєте, — даси кому газетку — зачитають до дірок* (Остап Вишня). Представляє інтенсивно-результативний РДД.

2. в. Результат дії, поширеної на частину об'єкта або виконаної з невеликою інтенсивністю: *замити (частину чогось), запрати (пляму), замалювати (зробити ескіз малюнку)* тощо, напр.: *Перебуваючи в Києві, Т. Шевченко вирішив замалювати всі його визначні місця.* (Літ. Укр.); — *Запери чохла та комір, примаж тією водою челюсті, то буде все по твоїй волі, — порадила Солоха* (Л. Яновська); *Рубін узяв мітлу, замів біля порога* (І. Сенченко). Представляє пом'якшувальний (атенуативний РДД).

2. г. Результат дії, виконаної після іншої дії, напр.: *Хліба з сіллю поїмо, А водою зап'ємо.* (Я. Щоголів); — *Принеси чарочку та солоненького чогось заїсти* (З. Тулуб); *Загризти сухариком.* Виражає повторну дію.

Крім фазових значень початку чи кінця дії, префікс *за-* передає також значення однократного вияву дії. **Однократність** дії — це вираження значення і початку, і кінця, що збігаються в одному моменті свого існування. Дієслова з формантом *за-*, які

можуть виражати однократність дії, умовно можна поділити на дві групи.

До I групи належать починальні дієслова, що виражають значення однократності лише за відповідного контексту. Фазове перетворення відбувається, якщо у конструкції поруч із дієсловом стоїть **лексичний конкретизатор**, який вказує на сам вияв дії та на її раптовість чи швидкоплинність, напр.: *Іван стукнув чаркою об стіл, гекнув, **закректав** якомсь химерно, потім схопився зі стільця* (І. Нечуй-Левицький). У дієслові *закректав* відбувається нейтралізація починальності дії завдяки тому, що контекст речення подає цю дію як однократну, логічне доповнення переліку одноактних дій — *стукнув, гекнув, **закректав***. Дієслово *зачути* також може втрачати свою починальну функцію і позначати однократний вияв дії у випадку коли передає значення „отримати певну інформацію, довідатись про щось, прочути”, напр.: *Як **зачули**, що в Князівці казали, так де й розум узявся* (А. Головка); *Як тільки **зачули** [селяни] про те, що їм загрожує, одразу кинулися ховатися хто де, а їх завертали, збивали кінями в гурти, турлом гнали на сільський майдан* (О. Гончар). Одноразовий вияв дії відбувається також в конструкціях, де наявний **третій компонент з об'єктною функцією**, тобто, поруч з дієсловами мовлення, звучання розташоване слово або вислів, який маніфестує, що саме промовлено або мало звуковий вияв, найчастіше це спостерігаємо в діалогах, напр.: — *Стій!! Стріляти буду!* — *загорлавив Гнат, добуваючи з кишені револьвер* (Гр. Тютюнник); — *Добрі смішки, коли повипивав горілку з усіх бутлів!* — *загримала матушка* (І. Нечуй-Левицький); — *Мільтон, тубо! Мегі, назад!* — *попанськи, вишукано загаркавив сердитий голос* (М. Стельмах); — *Та чого ти дивишся? Бий!* — *загорлав Масло.* — *Хлопці! Женько! Вольдемар!* — *Але хлопці ніби не чули цього вигуку* (А. Хижняк). Часто нейтралізація початку дії відбувається через саму природу ситуації, що репрезентується як моментальна, напр.: *Ми й собі як **закричимо** “ура”* (крикнемо один раз) *аж наче нас підіймає вгору від того крику* (Гр. Тютюнник); *О. Хведор зареготавсь, аж одна дитина **закричала** спросоння* (скрикнула один раз і продовжила спати) (І. Нечуй-Левицький).

До II групи зараховують дієслова експліцитної граничності, до семантики яких формант *за-* вносить сутовидове значення, що виражається в одноактності процесу. Це додаткове значення однократного вияву виникає у дієслів типу *бажати, рятувати, знати, пропонувати*, напр.: *Натомлена важкими думками голова [Катрі] не здужала з до слуханням справлятися, натруджене болістю серце **забажало** спочину* (П. Мирний); *Зробився Турн несамовитий, Ярився, лютував неситий, Троянської крові **забажав*** (І. Котляревський); *Сергій **запропонував** піти в парк* (О. Гурейв); — *Оце б зараз гармоніста сюди гукнути, — **запропонував** хтось із гостей* (А. Шиян); [Кміта:] — *Та, може, я вас хоч порадою **зарятую** в нужді* (І. Нечуй-Левицький); *А проте — **всетаки**, спасибі велике Вам, що Ви **зарятували** і мене* (П. Мирний); ... *був жорстокий бій з численним гайдамацьким загоном, в якому гайдамаки зазнали поразки* (С. Скляренко); *Чи так би шлях мій завершився? Душа б зазнала цих тортур, Якби на світі залишився мій Сад Нетанучих Скульптур?!* (Л. Костенко); — *На Чукотку летимо, мамо, в Анадир. Аме-*

риканський льотчик кругосвітній там зазнав аварії (О. Довженко).

Здатність префікса **за-** передавати протилежні за своєю природою значення (початку — кінця дії) породжує явище енантіосемії, яке яскраво спостерігаємо, порівнюючи похідні однієї основи. Енантіосемія — це розвиток поляризованих значень у семантичній структурі однієї мовної одиниці, що розвивається внаслідок певної відносності крайніх точок чого-небудь, протилежно спрямованих дій тощо. Те, що з одного погляду чи напрямку спостереження, відліку, є початком чи глибоким минулим, з протилежного погляду може видаватись кінцем чи майбутнім [8: 172-175]. Приєднуючись до безпрефіксного дієслівного мотиватора, формант **за-** наповнює його протилежними фазовими значеннями **початку** чи **кінця** дії, які можна розмежувати лише в контексті.

Протилежні фазові значення в межах однієї лексеми можуть виникати за двох умов: 1. +-/++; 2. +-/++-. Дієслівна енантіосемія може бути двох типів: 1 — за розбіжності значень префікса лише ++/+-; 2 — за розбіжності морфолого-семантичних варіантів основи-мотиватора і префікса +-/++.

Перша група прикладів демонструє енантіосемію, зумовлену різними значеннями префікса та об'єктною спрямованістю дієслова. Так, префікс **за-** надає лексемі *говорити* два протилежних значення: 1) *заговорити* — почати говорити, розмовляти, вести бесіду (початкова функція), напр., *Потім до жінки заговорив* [Іван]: — *А знайди лишень, Маріє, мішок* (А. Головка); 2) *заговорити* — когось (людину), результат розмови, бесіди (результативна функція), напр.: *Доктор Івановський заговорить пацієнту, тим часом професор Трембовський напише записку до психіатричної і пошле її з такої* (Ю. Смолич); *Тільки тоді, коли голова комісії сказав: „Досить”, я пожалкував, що... так мало дали говорити. А міг би, здавалось, заговорити всю комісію* (Ю. Збанацький). Дієслово **плакати**: *заплакати* — почати плакати (початкова функція) та *заплакати* — плачучи, змочити щось слізьми (результативна функція), пор.: *І я заплакав, жаль малому Було сіроми-сироти* (Т. Шевченко); *Десь заплакала дитина, і одразу почувся тихий колисковий спів матері* (В. Кучер) та *Засвітали козаченьки В похід з полуночі, — Заплакала Марусенька Свої ясні очі* (Укр. лір. пісні); *Зсохла, зів'яла, заплакала очі, не збуду смутку, а ні в день ні в ночі* (М. Чубинський); *Заплакала вроду* та ін.

Друга група демонструє енантіосемію, зумовлену різними морфолого-семантичними варіантами дієслова, наприклад, **бити** з префіксом **за-**. Перше значення початку дії, безоб'єктна функція — *забити* (почати бити) та друге значення результату дії, об'єктна функція — *забити* (завдавати комусь побиття, довести тварину до смерті), пор.: *Забили в бубни край села, Заграла музика* (І. Гончаренко); *Десь піднісся вгору туман, і свіжий низький бриз забив у паруси* (Ю. Яновський) та *Вдарив Іван мечем, забив хижого яструба, а сам пішов далі* (А. Шиян); *Чайченко руками забив вогонь* (М. Стельмах); ... *вхопив палицю Іван, прицілився добре та як шпурне палицею в упиря — й забив його до смерті* (Казки Буковини).

Отже, похідні дієслова з префіксом **за-** можуть виконувати **початкову** (початковий РДД, початково-результативний РДД) та **результативну** (загальнорезультатив-

ний РДД, інтенсивно-результативний РДД, пом'якшувальний (атенуативний РДД), повторну дію) фазові функції. А також, за відповідного контексту, можуть виражати функцію однократного вияву дії. У фазовому функціонуванні похідних дієслів з формантом **за-** виникає явище енантіосемії, що з'являється внаслідок збігу протилежної ФФ за тотожності основи-мотиватора.

Список літератури

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. — К.: Либідь, 1993. — 335 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / За ред. Вихованця І. — К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. — 400 с.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія: Монографія. — Донецьк: ДонНУ, 1996. — 437 с.
4. Методические рекомендации к изучению фазово-видовых значений русского глагола. Для филологических факультетов университетов. / Авт. кол.: Т. В. Ларина, Э. П. Попова, О. М. Соколов, Е. Я. Титаренко. — М.: Изд-во РУДН, 1992. — 52 с.
5. Соколов О. М. Семантика и парадигматика категории фазисности русского глагола // Проблемы лексической и категориальной семантики. — Симферополь: СГУ, 1982. — С. 3 – 18.
6. Соколов О. М. Основы имплицитной морфологии русского языка. — М.: Изд. Рос. универ. дружбы народов, 1997. — 203 с.
7. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові: — К.: Наукова думка, 2003. — 283 с.
8. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. — К.: Вища школа, 1997. — 493 с.
9. Українська мова: Енциклопедія. — 2-ге вид-во., виправ. і доп. — К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с.
10. Федоренко Т. А. Энантисемия в современном украинском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Ин-т языковедения АН УССР — К., 1989. — 17 с.
11. Червоножка В. С. Энантисемия в современной болгарской мові: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.03 / Институт української мови НАН України. — К., 2002. — 20 с.

Кагал Е. А. Особенности фазисной характеристики функции глаголов с приставкой ЗА-

Статья посвящена анализу особенностей производных глаголов с формантом ЗА-, охарактеризованы условия нейтрализации начинательного значения и возникновения однократного, описано и явление энантисемии.

Ключевые слова: фазовость, начинательная функция, результативная функция, однократность, энантисемия.

Kaghal Y. A. The specialties of the phase characteristic of function the verbs with the prefix ZA-

The article is devoted to the analysis of derivative verbs with prefix -ZA, is designated the basic functions of these verbs, process of education of unitary phases and the phenomena enantiosema is described.

Key words: phase, initial function, productive function, unitary action, enantiosema.

Статья поступила в редакцию 3 октября 2006 г.